

УДК 343.37

С. Борщук,
А. Ліпенцев,
М. Заверуха

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ОСНОВИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Проаналізовано особливості функціонування системи тіньової економіки. Узагальнено підходи до формування заходів детінізації економіки України в контексті євроінтеграційних процесів.

Ключові слова: економіка, тіньова економіка, неформальна економіка, прихована економіка, кримінальна економіка, детінізація.

Тіньова економіка, маючи об'єктивне спрямування, існує у будь-яких економічних системах. За непрямими оцінками в тіньовому секторі економіки світу створюється понад 9 трлн дол. доданої вартості, що становить понад 20% ВВП світової економіки. Тіньовий сектор постійно поширює зв'язки з легальним сектором економіки, негативно впливає на всі аспекти суспільного життя: економіку, політику, управління, соціальну та гуманітарну сфери, міжнародні відносини з іншими країнами.

Більшість дослідників вважають, що найбільша шкода від тіньової економіки полягає у:

- антисоціальному перерозподілу доходів на користь відносно окремих груп (бюрократів, тіньових підприємців, представників злочинного світу), що зменшує добробут суспільства загалом;
- зниженні ефективності системи управління економікою.

Саме тому розробка теоретико-методологічних підходів до визначення сутності, причин існування та оцінки обсягу тіньової економіки і пропозицій щодо істотного її скорочення є одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень в економічній науці.

Тінізація економіки, глибина її зв'язків із звичайною економікою, зумовлює макроекономічні диспропорції та структурні деформації соціально-економічного розвитку і зниження ефективності національної економічної політики загалом. Поширення тіньової економіки поряд із макроекономічною розбалансованістю та обмеженістю ресурсів визнані Всесвітнім економічним форумом основними глобальними ризиками майбутнього десятиріччя разом із незаконною торгівлею, організованою злочинністю та корупцією [1].

У країнах із перехідною економікою проблема масштабів та динаміки розвитку тіньової економіки набуває особливої актуальності. Недооцінка чи неврахування обсягу тіньової економіки призводять до значних помилок у визначенні макроекономічних показників, економічних і фінансових пропорцій, а відтак реалізації економічної політики загалом.

Для України на сучасному етапі її розвитку масштаби тіньової економіки постають суттєвою загрозою національним інтересам країни й національній безпеці в економічній сфері. Існування масштабного тіньового сектора економіки України значною мірою обумовлено неефективністю державних важелів регулювання економічних процесів, недоліками економічної і правової політики. В офіційних заявах керівників виконавчої

влади зазначається, що нині рівень тінізації економіки становить 47 – 50% і значно переважає пороговий граничний рівень (20%), з перевищенням якого у країні створюються умови економічної небезпеки [2].

Необхідність фундаментального дослідження процесів тінізації економіки обумовлена, по-перше, тим, що тіньовий сектор суттєво впливає на всі соціально-економічні процеси в суспільстві, потребує врахування його при проведенні аналізу та при прийнятті управлінських рішень. По-друге, Україна, як і більшість пострадянських країн, на сьогодні є країною з критичним рівнем тіньової економіки, коли всі суспільно-політичні та соціально-економічні процеси практично вже не підпадають під нормальне регулювання і управління з боку держави. Третя необхідність дослідження тіньової економіки обумовлена тим, що Україні на сьогодні необхідно визначити власну довгострокову модель соціально-економічних реформ на основі вивчення, переосмислення і використання світового досвіду протидії негативним проявам тіньової економіки, і передусім, досвіду країн ЄС. Це зумовлює об'єктивну необхідність розробки теоретико-методологічної концепції щодо практичної реалізації шляхів і способів детінізації національної економіки в сучасних умовах функціонування національної економіки.

Метою роботи є аналіз і узагальнення науково-прикладних підходів щодо визначення шляхів детінізації економіки в сучасних умовах економічної кризи.

Питання тіньової економіки, причини виникнення та шляхи мінімізації її обсягів висвітлені у працях як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Однією із перших ґрунтовних праць у цій галузі є робота П. Гутманна (США) “Підпільна економіка” (1977 р.), у якій зверталася увага на неприпустимість ігнорування її масштабів і ролі.

Серед зарубіжних дослідників теоретико-методологічні аспекти проблеми детінізації економіки в контексті економічної безпеки досліджували також Є. Фейг, Д. Блейдс, Я. Арвай, Б. Даллаго та інші. Над вирішенням цієї проблематики працюють такі вітчизняні дослідники, як А. Базилук, З. Варналій, С. Коваленко, В. Засанський, І. Мазур, О. Турчинов та інші. Проте відсутність на сьогодні системного підходу до розробки заходів, які б протидіяли розширенню масштабів тіньової економіки в умовах існування тенденцій посилення тінізації господарських відносин в країні, обумовлює необхідність подальшого наукового пошуку.

Загалом тіньова економіка трактується як “складне соціально-економічне явище, яке представлено сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків” [3].

На сьогодні в економічній науці не існує загально визначених однозначних підходів до визначення масштабів тіньової економіки. Оцінки обсягів тіньових процесів в Україні надзвичайно різні – за офіційними оцінками рівень тіньової економіки перебуває у межах 30 – 60% від ВВП. Такі показники рівня тінізації свідчать про те, що функціонування тіньових економічних відносин загрожують національній безпеці країни. У цьому контексті потребує негайного вирішення питання розробки інструментів та методів детінізації вітчизняної економіки.

Тенденція існування тіньової економіки, яка простежується практично у всіх країнах, має свої особливості, різниться як масштабами поширення, так і формами прояву. В усьому світі жорстко подавляються всі такі прояви. Неадекватне реагування урядів на існування цього сектора в Україні, зволікання із превентивними заходами, призводить до значних економічних втрат. А, отже, не тільки наукове осмислення цієї проблеми, а й

опанування конкретною ситуацією, є необхідною умовою дальших кроків, спрямованих на економічне зростання економіки України. Завдання полягає в тому, щоб із меншими втратами забезпечити трансформування тіньової економіки в легальну [4].

Доцільно зауважити, що з початку ХХІ ст. у розвинених країнах світу спостерігається тенденція поступового скорочення обсягів тіньової економіки. Так, якщо у 2004 р. середній показник був на рівні 16,1%, то на початку глобальної фінансової кризи у 2008 р. – 13,3%. Із розширенням кризи, рівень тінізації зростав, досягнувши 13,8% у 2009 р. та 14% – у 2010 р. [5].

Поширення і масштабність тіньової економіки в Україні зумовлюється відсутністю ustalених норм і правил економічної діяльності, їхніми постійними змінами та невідповідностями вимогам часу. На сьогодні масштаби тіньової економіки в Україні є одними з найбільших у Європі [6] (табл. 1).

Таблиця 1

Тіньова економіка в Європі (% ВВП)

Країна	Частка тіньової економіки
Великобританія	10
Скандинавські країни	13
Німеччина	14
Франція	16
Італія	25
Іспанія	25
Греція	33
Постсоціалістичні країни	40
Україна	57

Наслідки високого рівня тінізації господарської діяльності: великі масштаби приховування доходів; недонадходження податків і зборів до бюджетів усіх рівнів; незаконний перерозподіл державної власності; корумпованість владних органів; лобіювання політичних рішень тощо. Саме тому потрібна детінізація, яка дала б можливість самореалізуватися бізнесу у легальній, а не в тішовій сфері економіки. В Україні заходи щодо подолання тішових явищ в економіці залишаються переважно декларативними і неефективними. Водночас, від успішного вирішення цієї проблеми значною мірою залежать результати подальших економічних реформ загалом.

Традиційно тінізацію економіки пов'язують із надмірним податковим тягарем. Проте ця думка, хоча вона і переважає, не повною мірою відтворює причини тінізації. Наприклад, в Україні загальне податкове навантаження на підприємство становить 55,5%. Це досить високий показник. Водночас, у Франції він найбільший серед європейських країн і становить 65,8%, в Австрії податкове навантаження дорівнює 55,5%, у Швеції – 54,6%. Водночас масштаби тішової економіки у країнах ОЕСР сягають лише 10 – 25% [7].

Проблеми детінізації давно визначались в Україні в якості одного з визначальних пріоритетів, проте для переходу до системних практичних, дієвих кроків здебільшого не вистачало політичної волі. На сьогодні в Україні практично не існує економічних процесів, що здійснюють винятково законну, не тішову діяльність. Іншими словами, тішова складова присутня практично в діяльності будь-якого господарюючого об'єкта, питання лише в тому, яку частку вона займає.

До найістотніших чинників тінізації національної економіки необхідно зарахувати:

- недосконалість та суперечливість законодавчої та нормативно-розпорядчої бази в окремих секторах, що обумовлює низький рівень економічної свободи та зростання тінізації (індекс економічної свободи у 2013 р. становив 46,3 бала, що є найнижчим показником із 43-х європейських країн, а з-поміж 177 країн, що оцінювались, Україна посіла 161-е місце; такий показник є свідченням пригнічення економічної свободи в державі) [8];

- недостатній захист прав на рухомому та нерухомому власність, враховуючи права на фінансові активи (за даними рейтингу глобального індексу конкурентоспроможності у 2011 – 2012 рр. Україна посіла 138-е місце за показником захисту прав міноритарних акціонерів та 137 місце за показником захисту прав власності) [9];

- високий рівень монополізації внутрішнього ринку (за даними Антимонопольного комітету у 2011 р. із загального обсягу реалізованої продукції в Україні лише 49,8% продукції реалізовувалося на ринках із конкурентною структурою. Найбільш монополізованими є окремі галузі паливно-енергетичного комплексу, галузі транспорту та зв'язку, житлово-комунального господарства);

- неефективне функціонування організаційно-інституціональних механізмів антикорупційного законодавства;

- неефективність функціонування судової та правоохоронної системи.

3 позицій державного управління важливими факторами, що обумовлюють збільшення масштабів тіньової економіки, є:

- нездатність держави забезпечити конструктивне реформування економічних відносин і сформулювати цивілізовану соціально орієнтовану ринкову господарську систему;

- недоліки в політиці ринкового реформування;

- ірраціональне відсторонення держави від публічно-правового регулювання економічних відносин в умовах становлення ринку, тривале збереження в цій сфері правового вакууму; правовий нігілізм у суспільстві;

- невідповідність населення та господарюючих суб'єктів до цивілізованої та законслухняної діяльності в умовах формування ринкових відносин;

- низька ефективність роботи контролюючих органів у сфері економічної діяльності; прорахунки у діяльності правоохоронних органів; цілеспрямована діяльність злочинного світу, яка переслідує у сфері економіки свої специфічні корпоративні інтереси [10].

Основними формами тіньової економіки є:

- приховування прибутків юридичних та частини доходів фізичних осіб від оподаткування;

- нелегальний експорт капіталів і товарів;

- усеохоплююча корупція;

- нелегальне виробництво товарів і послуг та їх реалізація;

- розкрадання державної власності, зокрема у процесі приватизації;

- шахрайство у фінансово-кредитній сфері;

- кримінальна діяльність економічних суб'єктів (наркобізнес, розкрадання грабежі, рекет тощо);

- штучне заниження фіксованих та регульованих цін на товари й послуги через застосування “тіньових” цін [11].

У цьому контексті актуальною постає проблема дослідження формування інституціонального механізму процесів легалізації тіньового сектора господарської діяльності. При визначенні шляхів детінізації економіки передусім необхідно дослідити

три її базові елементи: неформальна, прихована і підпільна (кримінальна) [12]. Не може бути мови про детінізацію кримінальної економіки – вона підлягає викоріненню шляхом адміністративно-каральних методів із метою озоровлення української економіки. Щодо неформальної і прихованої частин тіньової економіки, які не мають кримінального джерела походження, то їх необхідно легалізувати безкарно, виносячи доходи у легальну економіку з метою її зростання. Головним у *детінізація економіки* – це створення такого інституційного середовища, в якому були б гарантовані права і визначеність прав власності, де тіньова економіка була б економічно неефективною. Тому для цього потрібно застосовувати методи стимулюючого, а не репресивного спрямування.

Основним стратегічним напрямком легалізації економіки України потрібно визначити створення соціально орієнтованої ринкової економіки на базі відродження та прискореного розвитку перспективних секторів вітчизняного виробництва, надання більшої керованості процесам, що відбуваються в економічній та соціальній сферах України.

На думку провідних учених, головними завданнями державної політики щодо детінізації економіки України мають бути:

- реформування податкової системи в напрямі забезпечення рівномірності розподілу податкового тиску на платників податків, спрощення процедури податкового адміністрування;
- удосконалення грошово-кредитної та банківської систем, оптимізація механізму кредитування;
- удосконалення управління державними корпоративними правами та ринкових механізмів управління в сфері економіки, посилення контролю за діяльністю адміністрації підприємств через ефективну систему корпоративного управління;
- посилення контролю у бюджетній сфері, запровадження про-зорих механізмів розподілу та використання бюджетних коштів;
- удосконалення системи контролю у сфері зовнішньо-економічної діяльності, усунення причин і умов контрабандного ввезення в Україну товарів за схемою “припиненого транзиту”.

При формуванні заходів легалізації тіньової економічної діяльності необхідно враховувати те, що тіньова економіка є основним джерелом життєзабезпечення значної частини населення України. Тому важливим є недопущення одностороннього підходу до проблем тінізації і враховувати збитки, які буде завдано населенню України у разі посиленого скорочення тіньової сфери, оцінити можливості держави компенсувати ці втрати. У цьому контексті методи легалізації тіньової економіки повинні бути спрямовані на збереження людського потенціалу України через підвищення ефективності та прибутковості легального виробництва і збільшення на цій основі кількості робочих місць та підвищення реальних доходів населення. Реалізація стратегії економічних реформ практично неможлива без рішучих дій у напрямі зниження рівня тінізації економіки. Фактично, це одна з потужних передумов, один з очікуваних результатів реалізації програми реформ.

Основними пріоритетами економічної стратегії детінізації української економіки повинні стати:

- стимулювання інвестиційних процесів. Потрібно розробити податкові стимули до інвестиційного використання кредитних ресурсів комерційних банків;
- контроль за регулярністю, повнотою виплат та своєчасною індексацією заробітної плати, соціальних платежів, стимулювання збільшення кількості робочих місць;

- запровадження прозорих і доступних механізмів кредитування реального сектору економіки та вирішення платіжної кризи;
- підвищення професійного рівня управлінського персоналу підприємств України, забезпечення методичної та юридичної підтримки у складанні бізнес-планів, інвестиційних проєктів, які забезпечуватимуть максимально ефективне цільове використання, спрямованих до цих підприємств ресурсів;
- удосконалення законодавства шляхом прийняття пакету законів, які б чітко регламентували господарську діяльність суб'єктів економіки та унеможливили відхід від легальної сфери економіки;
- посилення боротьби з корупцією.

Таким чином, можна стверджувати, що “тіньова” економіка притаманна усім країнам, незалежно від моделі та рівня їх соціально-економічного розвитку. Світовий досвід засвідчує, що доки існуватиме державна форма організації суспільного життя, а держава в той чи інший правовий спосіб впливатиме на економічний розвиток шляхом реалізації бюджетної, податкової, грошово-кредитної, валютної політики, доти зберігатиметься й “тіньова” економіка. Суттєво може змінюватись лише її питома вага, роль, яку вона відіграє в суспільному житті, а також механізми її взаємодії з легальною економікою [13, 14].

Тіньова економіка чинить загалом деструктивний вплив на національне господарство, сповільнюючи надходження коштів до бюджету і погіршуючи інвестиційну привабливість вітчизняної економіки. Тому актуальною є проблема формування системних механізмів детінізації економіки України, використовуючи економічні, соціальні, політичні, та нормативно-правові інструменти.

Збільшення масштабів тіньової економіки завдає значної шкоди економіці і суспільству загалом. Тому актуальною проблемою є розробка та впровадження державних заходів детінізації, які повинні бути системними і поєднувати політичні, правові, організаційні та регулятивні заходи, що відповідали б новим реаліям ринкової економіки. До того ж комплексу можуть належати такі основні елементи:

- створення привабливіших умов для залучення фінансових ресурсів;
- прийняття законодавчих актів, що посилюють захист приватної власності, комерційної та банківської таємниці, забезпечують правову захищеність підприємців;
- посилення відповідальності правопорушників;
- реорганізація системи державного управління для підвищення оперативності реагування на швидкі зміни макроекономічної ситуації;
- здійснення комплексної податкової реформи та реформування національної системи бухгалтерської звітності з метою її спрощення.

Враховуючи високий рівень тінізації вітчизняної економіки на сучасному етапі, процес її детінізації потрібно визначити пріоритетним напрямком розвитку національного господарства. Дослідження процесів тіньової економіки в Україні свідчить, що її основою є недосконалість ринкових відносин, що проявляється в суперечливому та стихійному їх спрямуванні, а також завдяки можливості тіньової економіки швидше адаптуватись до реальних умов господарювання, її мобільності та маловитратності.

Література

1. Global Risks Report 2011. Sixth Edition. An initiative of the Risk Response Network [Electronic resource] / World Economic Forum. — Access mode : <http://riskreport.weforum.org/global-risks-2011.pdf>.

2. Артус М. Тіньова економіка та напрями її подолання за умов ринкових відносин / М. Артус // Галицький економічний вісник [Текст]. — 2012. — № 2 (35). — С. 5—9. — (Серія “Економіка та управління національним господарством”).
3. Базилюк А. В. Тіньова економіка в Україні [Текст] / А. В. Базилюк, С. О. Коваленко. — К. : НДЕІ Мінекономіки України, 1998. — 206 с.
4. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації [Текст] : монографія / за ред. З. С. Варналія. — К. : НІСД, 2006. — 576 с.
5. Тищук Т. А. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання [Текст] / Т. А. Тищук ; за ред. Я. А. Жаліла. — К. : НІСД, 2011. — 31 с.
6. Офіційний сайт Стратегічного дослідницького інституту США [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.heritage.org>.
7. Офіційний сайт Всесвітнього економічного форуму [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.weforum.org/issues/globalcompetitiveness>.
8. Офіційний сайт Антимонопольного комітету України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/index>.
9. Особливості та шляхи детінізації економіки України [Текст] : матер. кругл. стол. / за ред. З. С. Варналія. — К. : НІСД, 2007. — 110 с.
10. Теневая экономика региона: диагностика и меры нейтрализации / [В. Ф. Басаргин, В. Ф. Яковлев, А. А. Яковлев и др.] ; под. ред. А. И. Татаркин, В. Ф. Яковлев. — М. : Экономика, 2004. — 280 с.
11. Августин Р. Р. Формування інституціонального механізму регулювання тіньового сектору та економічного зростання / Р. Р. Августин // Научные труды ДонНТУ [Текст]. — 2014. — № 3. — С. 185—189. — (Серия: экономическая).
12. Мазур І. Детінізація економіки України: теорія та практика [Текст] : [монографія] / І. Мазур. — К. : ВПЦ “Київський університет”, 2006. — 239 с.
13. Ігнатів Л. М. Тіньова економіка України / Л. М. Ігнатів // Вісник КІБіТ [Текст]. — 2014. — № 1. — С. 62—66.
14. The Influence of the economic crisis on the underground economy in Germany and the other OECD-countries in 2010: a (further) increase [Electronic resource]. — Access mode : <http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/LatestResearch2010/ShadEcOECD2010.pdf>.

**Ye. Borshchuk,
A. Lipentsev,
M. Zaverukha**

THEORETICAL AND APPLIED BASES FOR UNSHADOWING THE ECONOMY OF UKRAINE

The features of functioning of the system of shadow economy are analysed. The approaches to developing measures for unshadowing the economy of Ukraine in the context of European integration processes are generalized.

Key words: economy, shadow economy, informal economy, hidden economy, criminal economy, unshadowing.